

**ПОВІТОВІ УЧИЛИЩА УКРАЇНИ: МЕРЕЖА ТА СИСТЕМА
УПРАВЛІННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX ст.)****

Проаналізовано нормативно-правову базу, що регулювала процес розвитку повітових училищ у Російській імперії в другій половині XIX — на початку XX ст. Основну увагу акцентовано на аналізі специфіки управління початковими навчальними закладами, які діяли в українських містах. Розкрито вплив на цей процес міністерського чиновництва та місцевої адміністрації. Простежено зміни штатного розпису та фінансування, особливості адміністративного та інспекторського нагляду за учнями. Суттєву увагу акцентовано на специфіці компетенції керівництва повітових училищ, кадрових змінах, фінансових питаннях, добровільних ініціативах та ін. Представлена інформація дозволяє на прикладі повітових училищ України відтворити процес функціонування цього типу навчальних закладів, організацію у них навчально-виховного процесу, особливості реорганізації у прогімназії та міські училища. На основі нормативних актів автором визначено правовий статус повітових училищ українських губерній в досліджуваній період, розкрито принципи їх діяльності, загальне місце в системі освіти Російської імперії. Представлено відомості про матеріальну базу, умови відкриття та діяльності повітових училищ.

Ключові слова: повітове училище, реорганізація, навчальний округ, Міністерство народної освіти, Російська імперія.

Volodymyr Mylko

**SCHOOLS OF UYEZD OF UKRAINE: NETWORK AND MANAGEMENT
SYSTEM (the second half of the XIX — beginning of XX cent.)**

A normative-legal base that regulated the process of creation and development of schools of uyezd in the Russian empire is analyzed (the second half of the XIX — beginning of XX cent.). Basic attention is paid to the analysis of specific management of primary educational establishments that operated in Ukrainian cities. Influence on

* **Володимир Милько** — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України, Mylko_v@ukr.net.

** Публікація є продовження статті опублікованої у попередньому випуску (див.: Милько В. Повітові училища України: мережа, фінансування, система управління (1804–1849 рр.) // Український історичний збірник / Ред. кол.: Чухліб Т. (гол. ред.), Блануца А. (заст. гол. ред.), Блащук С. (відп. секр.) та ін. НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених. — К.: Інститут історії України, 2015. — Вип. 18. — С. 148–163).

this process by ministerial officials and local administrations is found out. Changes in list of members of the staff, funding of were found besides, features of administrative and inspecting supervision of pupils were noticed. Main attention is paid to competence of leaders, staff changes, financial issues, charitable initiatives etc. The provides information allow on the example of the schools of uyezds of Ukrainian to reconstruct the process of establishment of the school, typical for Russian Empire of those times, the organization of educational process. Legal status of schools of uyezds of Ukrainian, the principles of their organization and activity, their place in the educational system of the Russian Empire are defined on the basis of legislation. Information about the facilities, the terms of schools activity are provided.

Keywords: *schools of uyezd, reorganization, educational district, Ministry of National Education, Russian Empire.*

Освіта є одним із вагомих чинників, які впливають на формування морально-духовного та професійного обличчя будь-якого суспільства. Зважаючи на це, а також враховуючи незавершеність процесів реформування відповідної сфери в незалежній Україні, вагомості набуває здійснення історико-аналітичних досліджень, які б дозволили на основі попереднього досвіду нівелювати можливі недоліки та прорахунки. У цьому контексті важливо не лише звертати увагу на загальну специфіку державного управління освітою, а й безпосередньо на окремі види навчальних закладів, зокрема початкової ланки періоду другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Наукова важливість статті полягає у необхідності комплексного та узагальнюючого аналізу становища повітових училищ України у вказаний період, зокрема процесу скорочення їх мережі та поступової реорганізації, пояснення конкретних обставин і причин цих трансформацій.

Історіографічну базу статті сформували профільні праці дослідників заявленої проблеми, які, разом з тим, були свідками тогочасних подій (О. Баранова, П. Москалець, С. Рождественський, Г. Страк), та сучасних істориків (Д. Саприкіна, В. Сергеєнкова). Нормативно-правові акти Російської імперії, відомчі постанови та розпорядження, статистичні матеріали та документальні праці чиновників освітянського відомства складають джерельну базу розвідки.

Управління освітою в Російській імперії у 1849–1853 рр. було пов'язане з іменем профільного міністра П. Ширинського-Шихматова. У контексті нашого дослідження основною рисою цього періоду стало поступове, обумовлене об'єктивними потребами, збільшення кількості повітових училищ, переважно в промислових центрах. Втім, не втрачала актуальності головна проблема — дефіцит коштів, одним із джерел яких вважалися почесні попечителі гімназій, яким також підпорядковувалися повітові училища. У свій час міністр О. Шишков (1824–1828) так пояснював необхідність створення цієї посади: «Обов'язок їх [почесних попечителів. — *Авт.*] повинен полягати у покровительстві цим закладам, у взаємодії щодо *помноження їх сум пожертвами* [курсив наш. — *Авт.*] і в нагляді за успішним ходом їх до призначеної цілі...»¹. Тобто

¹ Шмид Е. История средних учебных заведений в России. Пер. з нем. А.Ф. Нейлисова с дополнениями по указанию автора. — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1878. — С. 226.

отримуючи престижне звання та повноваження, вказані чиновники зазвичай давали конкретні зобов'язання щодо виділення певної суми на освітні потреби або відкриття за власний рахунок певного навчального закладу. Саме так було з графом Б. Потоцьким, почесним попечителем Немирівської гімназії у 1839–1866 рр. Зокрема, ще в 1840 р. він зобов'язався відкрити у м. Богопіль Балтського повіту Подільської губ. дворянське повітове училище, однак для реалізації задуму не вистачило навіть 10 років. Зважаючи на це, за поданням міністра у 1851 р. імператор звільнив Б. Потоцького від цієї обіцянки в обмін на сплату 10 тис. руб.² Цікаво, що в тому ж році чиновника було затверджено почесним попечителем Немирівської гімназії на невизначений строк, тобто всупереч чинному законодавству, яке передбачало переобрання кожні три роки.

На прикладі цієї ситуації та подібних помітно, що держава намагалася перекласти функції по створенню повітових училищ (де-факто, мова йшла про виділення коштів), і загалом закладів початкової освіти, на саме населення, в даному випадку — поміщицько-дворянські верстви суспільства, яким в умовах наростання сільськогосподарської кризи ставало все складніше їх виконувати. До того ж розширення фінансових повноважень поєднувалося із посиленням відомчого контролю та нагляду. У таких умовах, за, якщо не підтримки міністерства, то мовчазної згоди, домінуючою стала тенденція зростання чисельності парафіяльних закладів освіти. В окремих регіонах Російської імперії мала місце навіть реорганізація повітових училищ у парафіяльні (наприклад, в 1850 р. у м. Душегі Тифліської губ. (суч. Грузія)), або ж просто їх закриття у зв'язку із відсутністю коштів на утримання (Анапське та Новоросійське у 1856 р.).

Для прикладу, у 1863 р. в Київській губернії існувало п'ять повітових училищ (два у Києві, по одному — в Каневі, Златополі, Радомишлі), стільки ж повітових духовних (два у Києві, по одному — в Каневі, Черкасах, Умані) та 18 парафіяльних в містах і містечках (шість у Києві, по одному — у Василькові, Таращі, Каневі, Звенигородці, Черкасах, Городищі, Чигирині, Златополі, Сквирі, Махнівці, Радомишлі, Чоповичах)³. Тобто на регіональному рівні, зокрема у волосних центрах, спостерігалася яскраво виражене домінування духовної системи освіти, яка в повітових містах успішно конкурувала зі світською. Цьому сприяло й імператорське повеління 1862 р. про підпорядкування Синоду відкритих духовенством училищ⁴.

У центрі цих процесів, крім політичних, знову ж таки знаходилися фінансові міркування. З метою покращення матеріального становища повітових закладів освіти з 1858 р. було підвищено оплату за навчання у дворянських училищах (з 5 до 8 руб.) та надано міністерству право, за поданням місцевого керівництва,

² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — Собр. 2-е. — Т. XVI (1851). — Ч. I. — № 25537. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1852. — С. 646–647.

³ Статистические сведения об учебных заведениях по разным ведомствам в Киевской губернии за 1863-й год // Киевские Губернские Ведомости. — 1865. — 2 октября. — № 45. — С. 288.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XXVII (1862). — Ч. I. — № 37873. — СПб., 1865. — С. 38–39.

змінити її розмір в інших, загальностанових⁵. Іншим аспектом вирішення цієї проблеми стало затвердження у наступному році нових штатів, згідно яких зростав бюджет закладів та зарплата персоналу (див. табл. 1).

Таблиця 1

Штати училищ в повітових містах України 1859 р.*

Губернія	Кількість училищ	Бюджет одного училища
Чернігівська	16	2110
Полтавська	14	
Харківська	11	
Катеринославська	8	
Херсонська	6	
Таврійська – Керченське	7 1	
Київська	3	3180
Волинська	4	3880
Подільська	1	
Загалом	71	160 010

Більше фінансування правобережних повітових училищ, порівняно з іншими українськими губерніями, пов'язане з їх дворянським статусом та, як наслідок, відмінностями у програмі та більшою чисельністю педагогічних кадрів (наявність двох законовчителів замість одного, викладачів російської мови, історії і географії, математики, французької та німецької мов). Подібно до цього, Керченське училище, на відміну від інших на Лівобережжі, Слобожанщині та Півдні мало вчителів грецької, французької та італійської мов, а також початкового класу; Чорноострівське на Поділлі — латинської (два педагоги)⁶. Українські заклади цього типу (за винятком означених та дворянських), разом із казанськими, симбірськими, нижньгородськими, пензенськими, тамбовськими, рязанськими та саратовськими, мали статус найменш фінансованих третьо-розрядних.

Інші зміни у розвитку мережі та становищі досліджуваних училищ України за період з 1849 р. до реформи 1864 р. стосувалися здебільшого реорганізації їх статусу, залежно від специфіки місцевих умов. Зокрема, мова йде про перетворення дворянських закладів у загальностанові (Київське у 1852 р.) і навпаки (Роменське у 1852 р.), підвищення до гімназії (Керченське у 1863 р.) та ін.

⁵ Там же. — Т. XXXII (1857). — Ч. I. — № 32524. — СПб., 1858. — С. 985.

* Дані щодо трьох правобережних губерній (Київську, Подільську та Волинську) стосуються дворянських повітових училищ.

⁶ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XXXIV (1859). — Ч. II: Штаты и таблицы. — № 34386. — СПб., 1861. — С. 189.

Новий етап в історії освіти Російської імперії, в тому числі й безпосередньо повітових училищ, розпочався у 1864 р. і пов'язаний із затвердженням нового «Положення про початкові народні училища». Очевидно, що попередній «Статут гімназій і училищ повітових та парафіяльних» 1828 р. не відповідав ні соціально-економічним, ні політичним умовам епохи. Чи не ключовим нововведенням 1864 р. стало перепідпорядкування повітових училищ від директорів гімназій та повітових наглядачів до повітових училищних рад. Це посилювало колегіальність у прийнятті рішень щодо управління навчальними закладами та відповідало тогочасним реаліям, коли духовне відомство і новостворені земські установи отримали право делегувати своїх представників до складу цих органів⁷. Варто зауважити, що дія вказаного «Положення...», як і «Земського...», не поширювалася на правобережні українські губернії*.

Іншим документом, який хоча й стосувався середньої освіти, однак мав безпосередній вплив на зміну статусу окремих повітових училищ, був гімназійний «Статут» того ж 1864 р. Саме він започаткував створення нового типу навчальних закладів — прогімназій, програма навчання в яких відповідала чотирьом початковим класам гімназії⁸. Пояснення зв'язку між цією реформою та повітовими училищами полягає у тому, що тогочасний міністр народної освіти О. Головнин наголошував на необхідності їх корінної реформи шляхом реорганізації у прогімназії або ж двокласні парафіяльні училища⁹. В українських губерніях ці плани почали реалізовуватися у 1868 р. Цього року було прийнято указ, відповідно до якого дворянські Києво-Подільське, Златопільське, Острожське та Київське повітове училища реорганізовувались у прогімназії¹⁰. Виконання рішення потребувало виділення щорічних асигнувань у розмірі 52 840 руб., що майже в чотири рази перевищувало попередні витрати (13 560 руб.). Така доля (реорганізація у прогімназію) чекала у 1870 р. й Глухівське, Сумське та Старобільське, у 1872 р. — Ананьївське, Бердянське та ін. повітові училища¹¹. Відмінністю було лише те, що в даному випадку основна матеріально-господарська роль відводилася місцевим земствам.

Реформування початкової освіти України продовжилося у 1869 р. затвердженням для Правобережжя низки наступних заходів: 1) створення при управлінні Київського навчального округу посад шести інспекторів народних училищ (з 1873 р. — їх кількість збільшилася вдвічі), повноваження яких детально були детально визначені в 1871 р.; 2) ліквідація існуючих дворянських училищ (Радо-

⁷ Там же. — Т. XXXIX (1864). — Ч. I. — № 41068. — СПб., 1867. — С. 615–617.

* Специфіку системи управління та фінансування повітових училищ цього регіону детально нами описано у згадуваній статті (див. *Милько В.* Повітові училища України: мережа, фінансування, система управління (1804–1849 рр.)... — С. 150–151, 155, 161).

⁸ Сборник постановлений по МНП. — СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. — Т. 3: 1855–1864. — Стб. 1303–1305.

⁹ *Головнин А.В.* Записки для немногих. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского Института истории РАН «Нестор-История», 2004. — С. 311, 350.

¹⁰ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XLIII (1868). — Ч. I. — № 45817. — СПб., 1873. — С. 546–547.

¹¹ Див.: ПЗЗРІ, 1870 р., № 48396; Там само, № 48448; Там само, № 48844.

мишльського, Луцького, Теофіопольського, Овруцького, Черноострівського) та повітового Канівського із заміною їх 32-ма двокласними міськими училищами; 3) перетворення семи парафіяльних училищ (Радомишльського, Канівського, Житомирського, Луцького, Новоград-Волинського, Кам'янець-Подільського, Вінницького) на підготовчі класи при двокласних міських училищах; 4) виділення на ці та інші потреби (наприклад, що стосувалися реформування жіночої освіти і створення вчительської семінарії) понад 260 тис. руб. та ін. Цим же указом від 26 травня 1869 р. вводилося й дію «Положення про народні училища в Київській, Подільській і Волинській губерніях»¹². Ці законодавчі нововведення усували протиріччя між системою початкової освіти на Правобережній Україні та реформою 1864 р., однак без залучення до управління нею відсутніх у регіоні земських установ, а також дозволили створити ефективну систему державного контролю.

Доцільність реформування повітових училищ різними міністрами пояснювалася невідповідністю їх навчального курсу практичним потребам життя, «в механічному способі навчання, нездатному розвивати учнів і, отже, готувати з них людей, придатних для практичного життя» (О. Головнін); невідповідністю призначенню та нездатністю у повній мірі задовольнити освітні потреби міщан (Д. Толстой). У пояснювальній записці до нового проекту «Положення...» констатувалося, що в третіх класах повітових училищ обмаль учнів, тоді як перші класи гімназій переповнені¹³. Після затвердження цього документу, у міністерському звіті Д. Толстого за 1872 р. повторювалися ці ж думки: «Неспроможність повітових училищ, які у більшості наших повітових міст були єдиними навчальними закладами, що давали елементарну освіту, яку можна вважати завершеною для більшої частини учнів, давно вже усвідомлювалася як навчальним керівництвом, так і громадською думкою, відтак не залишалось жодного сумніву в необхідності їх зміни на нових началах, більш відповідних сучасним потребам завершеної початкової освіти»¹⁴.

З другої половини 1874 р., відповідно до указу 1872 р., поступова реорганізація повітових училищ на міські почала здійснюватися й в інших українських губерніях. Загалом, на цей процес, який мав охопити 402 існуючі навчальні заклади, в масштабах всієї Російської імперії планувалося витратити більше 1 млн. руб.¹⁵ Замінюючи трикласні навчальні заклади на чотирьох-, трьох-, двота однокласні, а систему предметних викладачів — на підхід «один клас — один

¹² ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XLIV (1869). — Ч. I. — № 47151. — СПб., 1873. — С. 513–518.

¹³ Див.: *Сергеенкова В.В.* Городские училища и учительские институты в России: создание, структура, статус, социальный состав воспитанников (60–70-е гг.) // *Российские и славянские исследования: науч. сб. / редкол.: А.П. Сальков, О.А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]*. — Минск: БГУ, 2012. — Вып. 7. — С. 349–350.

¹⁴ Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения за 1872 год // *Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП)*. — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1874. — Т. CLXXIV (июль 1874). — С. 9.

¹⁵ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XLVII (1872). — Ч. I. — № 50909. — СПб., 1875. — С. 727–728.

вчитель», міністерство планувало, перш за все, скоротити витрати у малонаселених містах та посилити «моральний вплив на учнів». Дійсно, лише близько чверті повітових училищ мали зберегти свій трикласний статус або підвищити його до чотирьохкласного (18,7% та 6,2 відповідно). Натомість планувалося, що їх 75% стануть двокласними¹⁶. Крім того, протягом наступних десятиліть стало очевидним, що на практиці надії на новостворені міські училища як заклади із низьким процентом учнів, які достроково припиняють навчання, не виправдалися.

Таким чином, основним наслідком реформи 1864 р. та подальших законодавчих нововведень для українських повітових училищ стала їх поступова реорганізація у прогімназії (або міські училища як це було на Правобережжі) із відкриттям при них підготовчих класів на базі колишніх парафіяльних училищ та початок формування мережі вчительських семінарій для підготовки педагогічного персоналу. За винятком Київської, Подільської та Волинської губерній процес відбувався із залученням новостворених земських установ, які отримали обмежене, у формі делегування двох представників, право брати участь в діяльності повітових училищних рад. Повноваження цих колегіальних органів були обмежені створенням у 1869 р. інституту інспекторів народних училищ та затвердженням через два роки інструкції для їх роботи. Більше того, нове «Положення про початкові народні училища» від 1874 р., суттєво розширивши наглядово-інспекторський чиновницький апарат (серед іншого, запровадивши нову посаду директора народних училищ) та його обов'язки, фактично звело нанівець всі ліберальні положення попереднього варіанту зразка 1864 р., передавши управління закладами освіти в руки центрального відомства та місцевих чиновників¹⁷. Прийняття цього нормативно-законодавчого акту звісно обумовлювалося практичною необхідністю фіксації всіх нововведень останніх десяти років у єдиному «Положенні», але головним завданням став відбір повноважень у повітових та губерньських училищних рад на користь міністерства¹⁸.

Тогочасну ситуацію в початковій освіті якнайкраще характеризують наступні слова автора статті «Початкова народна освіта» вміщеної в «Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона» (1897): «Інспектори народних училищ дуже скоро стали не стільки педагогами-інструкторами училищ, скільки спостерігачами за благонадійністю вчителів. Міністерство намагалося запровадити такий порядок, щоб громадські установи лише давали на утримання училищ необхідні кошти, але не мали б можливості впливати на напрямок і постановку навчальної справи»¹⁹.

¹⁶ Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра ... за 1872 год... — С. 10.

¹⁷ Див.: ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XLIX (1874). — Ч. I. — № 53574. — СПб., 1876. — С. 834–840.

¹⁸ Страк Г. Низшие училища и образование учителей в России // ЖМНП. — СПб., 1877. — Т. СХСІV (ноябрь 1877). — С. 37.

¹⁹ *Ив-ко Н.* Начальное народное образование // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1897. — Т. XXа: Наказный атаман — Неясыти. — С. 760.

Реалізація закладених у реформі 1874 р. принципів, зокрема стосовно реорганізації повітових училищ на міські, розтягнулася на роки. Така практика — досить звичне явище після затвердження кожного нового «Положення...» чи «Статуту...» навчальних закладів (1804 р. чи 1828 р.) і пояснюється дефіцитом фінансових ресурсів. Зазвичай кошти, яких не вистачало доводилося виділяти із казни окремим імператорським указом, як це було, наприклад, із Чигиринським повітовим училищем. Для імплементації в тому ж 1874 р. положення про його реорганізацію державне казначейство асигнувало 733,98 руб.²⁰ Хоча заплановані зміни так і не відбулися.

Інший гальмуючий реформу чинник — відсутність підготовлених «класних вчителів»*. Цю проблему мало вирішити створення мережі вчительських інститутів, для початку по одному в кожному навчальному окрузі. В Україні у 1874 р. почали роботу Глухівський (для Київського) та Феодосійський (для Одеського). При цьому відомство в особі міністра виправдовувало вибір більш тривалого шляху реалізації реформи наступним чином: «Міністерство... вважало за краще мати, хоч і дещо пізніше, облаштовані міські училища, забезпечені здібними і гарно підготовленими викладачами, ніж створити наспіх погані міські училища з ськими-такими вчителями, не спроможними здійснювати у них навчання по новій системі... При тому ж особливої поспішності в реорганізації не потрібно тому, що повітові училища в 1874 р. ніде не були закриті й продовжують існувати на тих же засадах...»²¹.

У 1871 р. міністр народної освіти Д. Толстой прогнозував, що реорганізація усіх повітових училищ триватиме сім років. Пізніше у звітах були заявлені терміни «від чотирьох до шести років», однак до 1881 р. у Російській імперії відповідний процес завершився лише у 57,5% навчальних закладів²². На початок 1875 р. лише вісім повітових училищ отримали статус міських: п'ять у Московському навчальному окрузі та у Варшаві, Ревелі й Бердянську. Зокрема, останнє було створене на базі парафіяльного лише у 1862 р. і через 10 років перетворене у прогімназію. У зв'язку з цим, виникла потреба в створенні двокласного міського училища, яке відкрилося у 1873 р. за клопотанням місцевої громади та земства, з виділенням на його утримання дотації з казни розміром 1 тис. руб.²³.

Лише з кінця 1870-х рр. реорганізаційний процес, почав поступово охоплювати заклади освіти українських губерній — у 1877 р. він завершився в дев'яти вже колишніх повітових училищах Київського навчального округу та

²⁰ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. LIII (1878). — Ч. II. — № 53483в (дополнение к тому XLIX). — СПб., 1880. — С. 8.

* Під «класний вчителем» розуміється вчитель, який закріплений за певним класом і викладає у ньому всі предмети.

²¹ Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения за 1874 год // ЖМНП. — СПб., 1876. — Т. CLXXXVI (1876). — С. 135.

²² Сергеенкова В.В. Указ. соч. — С. 352.

²³ Москалец П. Краткая историческая записка о Бердянском уездном училище // Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1886 г. — Бердянск: Килюс, 1886. — С. 14.

десяти — Одеського*. До цього в масштабах Російської імперії він був помітним лише в Московському та Санкт-Петербурзькому. Всього ж за цей рік на міські було перетворено 32 повітових училища, ще 337 продовжувало працювати²⁴.

В Україні головним чинником прискорення відповідного процесу наприкінці 1870-х рр. була робота вчительських інститутів по підготовці педагогічних кадрів — Глухівського для Київського навчального округу та Феодосійського — для Одеського. Так, у Чернігівській губернії в 1877 р. були реорганізовані Чернігівське, Городницьке, Козелецьке, Стародубське повітові училища; 1878 р. — Остерське, Ніжинське, Кролевецьке, Новозибківське, Мглинське; 1879 р. — Борзнянське, Конотопське, Новгород-Сіверське, Погарське²⁵.

Повільніше аналогічні процеси відбувались в українських містах Одеського навчального округу (див. табл. 2).

Таблиця 2

Реорганізація повітових училищ Одеського навчального округу на міські²⁶

Губернія	Повітове училище	Дата відкриття	Дата реорганізації в міське
1	2	3	4
Бессарабська	Аккерманське	1828	1878
	Хотинське	1828	1902
Катеринославська	Верхньодніпровське	—	1875
	Бахмутське	1808	1877
	Катеринославське	1805	1877
	Павлоградське	1806	1877
	Олександрівське	1808	1880
	Новомосковське	1807	1885
Таврійська	Сімферопольське	1809	1876
	Севастопольське	—	1876
	Оріхівське	1812	1878
	Вірмено-Базарське	—	1882
	Феодосійське	—	1885
	Євпаторійське	—	1899

* У тому випадку коли мова йде про навчальні округи України варто враховувати, що вони включали не лише українські губернії. Зокрема, до складу Одеського входила ще й Бессарабська губ., а Харківського — Воронізька, Курська, Пензенська й Тамбовська, Область війська Донського.

²⁴ Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения за 1877 год // ЖМНП. — СПб., 1879. — Т. ССV (сентябрь 1879). — С. 124–125.

²⁵ Памятная книжка Киевского учебного округа. — К.: Типография И.И. Чоколова, 1894. — Часть IV: Черниговская губерния. — С. 23, 31, 37, 47, 54, 59, 80, 86, 88, 101, 111.

²⁶ Складено на основі: Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913–1914 учебный год. — О.: Тип. О-ва «Русская Речь», 1914. — Части I и II. — 16, 499, LXX с.

1	2	3	4
Херсонська	Одеське	1804	1877
	Херсонське	1813	1877
	Миколаївське	–	1897
	Єлисаветградське	1811	1899
	Олександрійське	1814	?

У таблиці подано лише деякі повітові училища для наочної демонстрації більшої тривалості процесу їх реорганізації у міські, порівняно з Чернігівською губернією. Загалом, для Лівобережної та до певної міри Слобідської України характерна активна участь місцевого дворянства та земських установ у проведенні освітньої реформи. Так, у двох найбільших містах Полтавщини — Полтаві та Кременчуку, міські училища були відкриті в 1877 р.; в Змієві Харківської губ. — у 1878 р. і т. д.

Натомість про завершеність наприкінці XIX ст. у правобережних губерніях Київського навчального округу процесу відкриття міських училищ замість повітових можна судити на основі даних початку 1891 р. Так, у цей час відповідно до «Положення...» 1869 р. у регіоні діяло 69 міських двокласних училища: 35 чоловічих та 34 жіночих (у Київській губернії — 12 та 11 відповідно, Подільській — по 13, Волинській — по 10). Такі міста як Рівне та Острог взагалі не мали подібних навчальних закладів. Цей дефіцит було ліквідовано за рахунок реорганізації місцевих однокласних парафіяльних училищ²⁷. Водночас станом на 1 січня 1893 р. у Чернігівській та Полтавській губерніях цього округу ще продовжувало працювати два та три трикласні повітові училища відповідно до «Статуту...» 1828 р. Вважаємо за доцільне вказати, що на одне тутешнє трикласнє міське училище щорічно витрачалося у середньому $\approx 4,7$ тис. руб., двокласне — ≈ 3 тис. руб., тоді як на повітове — лише $\approx 2,5$ тис. руб.

Ці п'ять повітових училищ продовжували працювати й протягом наступних років. У 1902 р. в Київському навчальному окрузі залишилося діяти лише два з них (в Чернігівській губернії), а станом на 1 січня 1903 р. — одне (Сосницьке). Відомий педагог та чиновник міністерства народної освіти кінця XIX — початку XX ст. О. Баранов у 1904 р. писав про темпи реалізації реформи 1872 р. в Російській імперії: «...до 1880 року було реорганізовано всього лише 118 училищ, але і в наступні роки перетворення повітових училищ відбувалося вкрай повільно; так до 1892 року було перетворено лише 197 повітових училищ, тобто половину, і лише в минулому 1903 році реорганізацію повітових училищ було

²⁷ Наши учебные заведения: Средние и низшие школы в Киевском учебном округе в 1890 году // ЖМНП. — СПб., 1892. — Т. ССLXXX (март 1892). — С. 23–24.

остаточно завершено»²⁸. Це стало можливим завдяки цільовому виділенню з казни протягом 1899–1903 рр. 250 тис. руб.

Таким чином, у другій половині XIX ст. повітові училища України (і загалом Російської імперії) майже постійно перебували, якщо не в стані перманентного реформування, то публічного обговорення (серед громадськості й міністерських чиновників) їхнього статусу, необхідності подолання таких виражених недоліків як слабкий зв'язок із практичними потребами життя та мала кількість учнів у випускному (третьому) класі. Головними перешкодами на шляху реалізації змін були відмінності в баченні їх суті різними міністрами (О. Головнин розпочав їх реорганізацію на прогімназії, а його наступник Д. Толстой — на міські училища), відсутність матеріальних ресурсів та належної кількості педагогічних кадрів. Протягом всього періоду існування повітових училищ їх розвиток умовно можна поділити на декілька етапів:

1) 1804–1828 рр. — період створення та існування відповідно до «Статуту...» 1804 р.;

2) 1828–1864 рр. — завершення формування повноцінної мережі та функціонування за «Статутом» 1828 р.;

3) 1864–1903 рр. — робота над реформуванням повітових училищ, їх поступова ліквідація шляхом перетворення на прогімназії та міські училища (з 1872 р.).

Умовність цих етапів полягає в тому, що зазвичай затвердження того чи іншого законодавчого акту не означало автоматичного припинення дії попереднього. Саме тому в 1830-х рр. велика кількість повітових училищ працювала за «старим» Статутом 1828 р., подібно до того як на початку XX ст. їх невелика частина продовжувала існувати, незважаючи на ліквідацію згідно реформи 1872 р. В українських містах відповідні процеси мали свою юридичну специфіку на Правобережжі (де чинне законодавство мало відмінності від загальноімперського), були більш інтенсивними та організованими на Лівобережжі (у зв'язку із активністю дворянства та земств), сповільнено відбувалися на Слобожанщині та особливо на Півдні, з огляду на низький рівень зацікавленості місцевого населення, риси тутешнього соціально-економічного розвитку.

REFERENCES

Myl'ko, V. (2015). Povitovi uchylyscha Ukrainy: merezha, finansuvannia, systema upravlinnia (1804–1849 rr.). *Ukrains'kyj istorychnyj zbirnyk*, 18, 148–163. [in Ukrainian].

Shmid, E. (1878). *Istoriya srednix uchebnyx zavedenij v Rossii*. Sankt-Peterburg: Tip. V.S. Balasheva. [in Russian].

Golovnin, A.V. (2004). *Zapiski dlya nemnogix*. Sankt-Peterburg: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo Instituta istorii RAN «Nestor-Istoriya». [in Russian].

²⁸ Баранов А.Г. К вопросу о реформе городских, по положению 1872 года, училищ // ЖМНП. — СПб.: Сенатская типография, 1904. — Т. CCCLIII (май 1904). — С. 4.

Sergeenkova, V.V. (2012). Gorodskie uchilishha i uchitel'skie instituty v Rossii: sozdanie, struktura, status, social'nyj sostav vospitannikov (60–70-e gg.). *Rossijskie i slavyanskije issledovaniya: nauch. sb.*, 7, 349–356. [in Russian].

Strak, G. (1877). Nizshie uchilishha i obrazovanie uchitelej v Rossii. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshheniya*, CXCV (noyabr' 1877), p. 37. [in Russian].

Moskalec, P. (1886). Kratkaya istoricheskaya zapiska o Berdyanskom uezdnom uchilishhe. *Obshhij ocherk sostoyaniya narodnyx uchilishh Tavricheskoj gubernii za 1886 g.* (p. 14). Berdyansk: Kilius. [in Russian].

Baranov, A.G. (1904). K voprosu o reforme gorodskix, po polozheniyu 1872 goda, uchilishh. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshheniya*, CCCLIII (maj 1904), p. 4. [in Russian].

Дата надходження до редакції: 28.07.2016.